

Kitâbü't-Teshîl'de Şiirle İstîşhâd

Öz: İbn Cüzey'in Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzil adlı tefsiri, Endülüs tefsir geleneğinin bize kadar mütekâmil manada ulaşan nadir tefsirlerinden biridir. Zemahşerî'nin el-Keşşâfı ile İbn Atiyye'nin el-Muhararü'l-Vecîz'i bu eserin temel kaynaklarından. Hal böyle olmasına rağmen Zemahşerî ve İbn Atiyye'nin aksine İbn Cüzey, tefsirinde şiir ve şiirle istîşhâda oldukça az yer vermektedir. Bunun sebebi olarak ihticâc döneminin geride kalması, tefsirinin mukaddimesine yaklaşık altı yüz kelimelik Kur'ân sözlüğü koyması ve vezir bir tefsir yazma arzusu olduğu söylenebilir. Çalışmamız, Kur'ân'ı yorumlarken müfessirin şiire yaklaşımı ve şiirle istîşhâd metodunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda makalede şiirle istîşhâdın kısa tarihçesi, tefsir ve Arap dilinde bunun bir yöntem olarak belirlenmesi, istîşhâd edilecek şiirlerde aranan özellikler ve şiirleri istîşhâd edilen şairlerin buldukları tabakalar gibi hususlar ele alınmaktadır. Kitâbü't-Teshîl'de, şiir ile istîşhâdın hangi alanlarda ve ne şekilde kullanıldığı örnekler üzerinden gösterilerek müfessirin bu konuda benimsediği yöntem tüm netliği ile ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Tefsîr, Şiirle istîşhâd, İbn Cüzey, Kitâbü't-Teshîl

Adem
ÇALAR*

Consultation With Poetry In Kitâb al-Tashîl

Abstract: Ibn Juzayy's tafsir entitled Kitâb al-Tashîl li 'Ulûm al-Tanzîl is one of the rare tafsirs of the Andalusian tafsir tradition that has reached us in complete form. Zamakhshari's al-Kashshaf and Ibn Atiyya's al-Muhararü'l-Wajiz are the main sources of this work. Although this is the case, unlike Zamakhshari and Ibn Atiyya, Ibn Juzayy gives very little space to poetry and showing evidence through poetry in his tafsir. It can be said that the reasons for this are that the period of evidence is over, that he included a Qur'an dictionary of about 600 words in the introduction of his tafsir, and his desire to write a concise commentary. Our study aims to reveal the commentator's approach to poetry and the method of showing evidence using poetry while interpreting the Qur'an. In this context, the article discusses issues such as the brief history of showing evidence using poetry, how this was determined as a method in tafsir and in the Arabic language, the characteristics sought in the poems to be shown as evidence, and the place of poets whose poems were shown as evidence. In the Kitâb al-Tashîl, the method adopted by the commentator on this subject is clearly revealed by showing in which areas and in what way poetry and showing evidence are used through examples.

Keywords: Arabic language and rhetoric, Tafsir, Showing evidence through poetry, Ibn Juzayy, Kitâb al-Tashîl.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı. E-posta: adem.calar@hotmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8116-6544>.

Giriş

Şiirle istişhâd genel itibarıyla Arap dilinin özelde ise dilbilimsel tefsirin dayanak noktalarından biridir. İstişhâd, lügatte “şahit getirmek, şahit göstermek, şahitlik etmek, tayin etmek”¹ gibi anlamlara gelirken terim olarak “bir kelime veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım açısından doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek”² mânasında kullanılmaktadır. Burada doğruluğu kesin olan unsurlarla kastedilenler âyet, hadis, şiir ve bozulmamış Arap kelâmıdır.³ Her ne kadar Arap dilinde istişhâd ihtiyacının, fetihler neticesinde Arapların, Arap olmayanlarla beraber yaşamak durumunda kalmalarından dolayı saf Arapçanın bozulma (lahn) tehlikesine karşı ortaya çıktığı ifade edilse de işin doğrusu ilk olarak ne zaman ve kim tarafından istişhâd edildiğinin tespiti zor gözükmektedir.⁴ Bununla birlikte ilk defa istişhâdın Kur’ân-ı Kerîm’in garîb kelimelerini açıklamak için Arap şiiri ve nesrinden şahitler getirilmek suretiyle yapıldığı ifade edilmektedir.⁵

Kur’ân tefsirinde şiir ile istişhâdın bir usûl olarak kullanılması sahabe devrine kadar uzanmaktadır. Hz. Ömer (ö. 23/644) bir gün minberde **أَوْ يَأْخُذُهُمْ عَلَى** **تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرْءُوفٌ رَحِيمٌ** “Yoksa Allah’ın kendilerini yavaş yavaş tüketerek cezalandırmayacağından (emin mi oldular?) elbette Rabb’in çok şefkatli, çok merhametlidir.”⁶ âyetini okumuş ve burada geçen **تَخَوُّفٍ** kelimesinin anlamını sormuştur. Oradakilerin susması üzerine Hüzeyl kabilesinden yaşlı bir zat, bu kelimenin azar azar eksiltmek **التَّنْقِصُ** anlamına geldiğini arz etmiş, bunun üzerine Hz. Ömer: “Araplar kelimenin bu anlamını şiirinden biliyor mu?” diye sorunca o da evet deyip şu beyti okumuştur:

¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 3/238-243; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Matbatû Hukûmeti Kuveyt, 1994), 8/253-261.

² Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî- es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürçânî, *el-Mutavvel ale't-Telhis* (Dersâdet: Bosnevi el-Hâc Muharrem Efendi, 1310), 10; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

³ Sâ'id el-Afgânî, *Fî Usûli'n-Nahv* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1987), 6.

⁴ Durmuş, “İstişhâd”, 23/396.

⁵ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstişhad”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 369.

⁶ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Nahl 16/47.

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرْدًا ... كَمَا تَخَوَّفَ عَوْدَ النَّبْعَةِ السَّفِينِ

*Yük, o devenin hörgücünü ve yağlarını eksiltti
Eğenin neb'a ağacını yavaş yavaş eksilttiği gibi*

Daha sonra Hz. Ömer: “Ey insanlar! Cahiliye şiirlerine, divanlarınıza önem verin. Çünkü onda kelâmınızın anlamları ve kitabınızın tefsiri vardır.”⁷ demiştir.

Sahabe-i kirâm şiirle istîşhâd metodunu ilk uygulayan kimseler olarak tefsir tarihindeki yerini almış ve daha sonra gelen müfessirler de bu geleneğe uyarak Kur’ân’ın garîb ve müşkil kelimeleri, nahiv, sarf, ıstikak ve edebi sanatlarla ilgili birçok meselesini izah ederken şiirle istîşhâd metodunu kullanmıştır.⁸ Bu noktada ashabın önde gelen isimlerinden biri de Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)’tır. İlahi kelâmı anlayıp anlatma konusunda Hz. Peygamber’in duasına mazhar olarak kendi döneminde “bahru’l-ilm, hibr, tercümânü’l-Kur’ân” gibi vasıflarla anılan İbn Abbas, tefsirde şiir ile istîşhâda önem vermesinden dolayı haklı bir şöhrete sahip olmuştur.⁹ Zira kendisi bu konuda: “Bana Kur’ân’ın garîb kelimelerini soracak olursanız, onları Arap şiirinde araştırınız. Çünkü şiir, Arab’ın divanıdır.” diyerek Kur’ân’ı tefsir ederken şiirin önemini belirtmiş ve Kur’ân’dan bir şey sorulduğunda o hususta bir şiir okuyarak bu görüşünü tatbik etmiştir.¹⁰ Nitekim şiir ile istîşhâd konusunda Abdullah b. Abbas’tan pek çok nakiller yapılmaktadır. Özellikle Nâfi b. el-Ezrak (ö. 65/684)’ın sorduğu sorular ve İbn Abbas’ın ona şiirlerle verdiği cevaplar iki yüze ulaşmaktadır.¹¹ İlk müfessirlerden olan Abdullah b. Abbas’ın şiirle istîşhâda karşı bu olumlu yaklaşımı Kur’ân’ı Kerîm’i tefsir ederken şiirle istîşhâdın kullanılmasına zemin hazırlamıştır.¹²

Şiirle istîşhâd, Arap dilinin gramer kurallarının tespiti için fasih Arapçanın dil hazinesini toplayan Basra ve Kûfe dil ekolüne mensup âlimler tarafından da

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li-Âhkâmî’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. (Bejrût: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 10/110.

⁸ Ali Eroğlu, *Kur’an Tarihi ve Kur’an İlimleri Üzerine* (Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2002), 264.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 2001), 2/316-319.

¹⁰ Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî, *İzâhu’l-Vakf ve’l-İbtidâ’*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Mâtbûâtü Mecme’i’l-Lüğati’l-Arabiyye, 1390), 2/62.

¹¹ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Merkezü’d-Dirâseti’l-Kur’âniyye (el-Medinetü’l-Münevvere-Arabistan: Vizâratü’ş-Şuûni’l-İslamiyye, 1426), 3/848.

¹² Mehmet Kaya, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Şiirle İstîşhâd”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (30 Mayıs 2017), 10.

sıklıkla kullanılan bir yöntem olarak benimsenmiştir.¹³ Ayrıca hangi şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği meselesi de dilbilimciler arasında tartışılmaya başlanmış ve şairleri çeşitli tabakalara ayırıp bunları ölçü olarak kullanmak bir ilke haline gelmiştir.¹⁴ En yaygın kabule göre şiirleri istişhâd edilen şairler şu şekilde tasnif edilmiştir:

- *Câhiliyyûn*: İslâmiyetten önce yaşamış şairler bu tabakadadır. İmruülkays (ö. 540 civarı) ve el-A'şâ (ö. 7/629) gibi şairler bu gruba örnek olarak verilebilir.
- *Muhadramûn*: Hayatlarının bir bölümünü Câhiliye diğer bölümünü ise İslâmiyet döneminde yaşamış olan şairlerden oluşan tabakadır. Lebîd (ö. 41/661) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) bu tabakanın önde gelen isimlerindedir.
- *Mutekaddimûn veya İslâmiyyûn*: İslâmın ilk zamanlarında yaşamış şairlerin yer aldığı tabakadır. Cerîr (ö. 110/728) ve el-Ferazdak (ö. 114/732) gibi şairler bu tabakaya örnek olarak verilebilir.
- *Muvelledûn veya Muhdesûn*: Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783) ve Ebû Nüvâs (ö. 198/813) gibi şairler ise bu tabakada yer almaktadır.¹⁵

Sarf, nahiv ve lügatte ilk üç grupta yer alan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilmekte ve en son 150 (767) yılına kadar devam eden bu döneme de "ihticâc (istişhâd) asrı" adı verilmektedir.¹⁶ Yukarıda bahsi geçen husularla birlikte herhangi bir konuda şiirle istişhâd edilebilmesi için şu şartlar ileri sürülmüştür:

- Şiirin şairinin bilinmesi
- Güvenilir bir râvi tarafından rivâyet edilmesi
- İstişhâd edilen meseleye delâletinin kesin olması
- İttifak edilen bir hususa aykırı olmaması

¹³ Harun Ögmüş, "İbn Atiyye'nin Tefsîrinin Şiirle İstişhad Yöntemi Açısından Değeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/20 (15 Aralık 2009), 77-78.

¹⁴ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 4; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'elesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 67.

¹⁵ Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/5-6; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (Kapı Yayınları, 2019), 5-25.

¹⁶ Durmuş, "İstişhâd", 23/396.

- Delil getirildiği konuda zaruret içermemesi.¹⁷

Böylece kuralları ve çerçevesi belirlenen şiirle istîshâd, neredeyse her müfessir tarafından az ya da çok âyetlerin tefsirinde başvurulan bir yöntem olmuştur. Ayrıca şunu önemle belirtmek gerekir ki tefsir tarihine göz atıldığında müfessirlerin, şiirle istîshâdı garîb kelimelerin izahında tek başına ve öncelikli bir hüccet olarak değerlendirmedeği; Kur'ân-ı Kerîm, sünnet-i seniyye ve sahabe kavlinde yeterli bir açıklama bulunmadığı durumlarda bir dayanak noktası olarak bu yönetime müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise ulema nezdinde şiirle istîshâdı Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde üçüncü ve dördüncü sıralara yerleştirmektedir.¹⁸ Şiirle istîshâda dair bu genel bilgilerden sonra İbn Cüzey ve *Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* adlı tefsiri kısaca tanıtarak müfessirin şiir ve şiirle istîshâda yaklaşımı bütün yönleriyle ele alınacaktır.

1. İbn Cüzey ve Tefsiri

Tam adı kaynaklarda Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Abdurrahman b. Yûsuf b. Cüzey el-Kelbî el-Girnâtî şeklinde geçen müfessirin künyesi Ebü'l-Kâsım'dır.¹⁹ İbn Cüzey, Arapların meşhur Kelb kabilesine mensuptur. Ataları, Endülüs bölgesine ilk fetihler sırasında gelerek Girnata'nın güneyindeki Velme/Velbe'ye yerleşmiştir. Endülüs'e yerleşen Kelb kabilesi içinden birçok tanınmış idareci ve ilim adamı yetişmiştir. 19 Rebîülevvel 693 (17 Şubat 1294) tarihinde o dönem, Endülüs'ün başkenti olan Girnata'da (Granada) dünyaya gelmiştir. Kendisi, Endülüs ve Mağrib'de asaleti ile tanınan çok sayıda âlim, kadı ve hatibin yetiştiği ilim, irfan ve idarecilik

¹⁷ Harun Ögmüş, *Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri II./VIII. Asır Çerçevesinde* (İstanbul: İsam Yay., 2010), 120-129.

¹⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1974), 2/156-160; Muhammed ez-Zübeyrî, Ali, *İbn Cüzey ve Menhecühû fi't-Tefsîr* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1987), 2/643.

¹⁹ Muhammed b. Abdillâh b. Saïd b. Ahmed es-Selmânî Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Girnâta*, thk. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1977), 3/20; Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mietî's-Sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1392), 3/356; İbrâhîm b. Alî b. Muhammed b. Ferhûn İbn Fehûn, *ed-Dibâcu'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yânî'l-Ulemâi'l-Mezheb*, thk. Muhammedü'l-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kâhire: Dâru't-Turâs, ts.), 2/274-275; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1988), 5/514; Ebü'l-Velîd İsmâîl b. İbn Ahmer, *Nesîrü'l-Cümân fî Şi'ri men Nazamenî ve İyyâhü'z-Zamân*, thk. Muhammed Ridvan ed-Dâye (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987), 165.

vasıfları ile şöhret bulmuş büyük bir evde yetişmiştir.²⁰ Maişet sıkıntısı çekmediğinden huzur içinde kendisini ilmi faaliyetlere adanmış anlaşılmaktadır. Müellif kırk sekiz yıllık kısa ömründe tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, tarih, siyer, biyografi ve Arap dili gibi alanlarda oldukça mürettep ve dakik eserler vermiştir. Bunda sadece hükümdarların sahip olabileceği düzeyde bir kütüphaneye sahip olmasının rolü büyüktür. Tefsir sahasında birçok âlimin görüşlerini ezbere bildiğini²¹ hesaba katarsak, onun çok erken yaşlarda tahsil hayatına başladığını ve ehil eller tarafından yetiştirildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kaynaklar onun ilim için Endülüs'ün dışına herhangi bir seyahatinden (rıhle) bahsetmez. Buradan, doğup büyüdüğü entelektüel çevre sebebiyle kendinden önceki ve muasırı âlimler gibi ilmî seyahatlere ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır.

İbn Cüzey'in ilmi kişiliği hakkında bilgi veren kaynaklar onun telif, tedvîn, tedris, imamet, hitabet ve iftâ görevlerini icra ederken ilim ile ameli, söylem ile eylemi birleştiren güzel ahlaklı biri olduğuna dikkat çekmektedir. İbn Cüzey, İslamî ilimlerin başta fıkıh, tefsir olmak üzere hadis, usûl-i fıkıh, kıraat, kelâm, lügat, nahiv ve belâgat gibi birçok alanında temayüz etmiş önemli bir şahsiyettir. Aynı zamanda edebiyatçı ve şairdir. Öğrencisi İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374-75) naklettiği çok az şiirinin dışında ne yazık ki şiirleri bize kadar ulaşmamıştır. Tefsirinde rivâyet ve dirâyeti cemetmiş, birçok alanda kalem oynatan muhakkik bir âlimdir. İlmiyle olduğu kadar haliyle de çağına şahit olan müfessir, Cebeitarık bölgesi civarında siyasî ve iktisadî açıdan stratejik öneme sahip Tarif'te Portekiz ve İspanyol kuvvetlerine karşı yapılan savaşa katılmış, Tarif adı verilen bu savaşta insanları cihada yüreklendirirken 7 Cemâziyelevvel 741 (29 Ekim 1340) tarihinin kuşluk vaktinde şehit düşmüştür.²²

Müfessir, Kur'ân tefsirine dair *Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserin başında iki kıymetli mukaddime yer almaktadır. Bunlardan birincisi tefsir tarihi ve usûlü ile Kur'ân ilimlerini ihtiva etmekte, ikincisi ise küçük bir Kur'ân terimleri sözlüğü niteliğini taşımaktadır.²³ *Kitâbü't-Teshîl* bugün elimizde Fâtîha'dan Nâs sûresine kadar mütekâmil anlamda Endülüs medeniyetinden bize miras kalan nadir tefsirlerden biridir.²⁴ Oldukça

²⁰ Ebû'l-Hasen b. Abdillâh b. en-Nübâhî en-Nübâhî, *Tarihu Kudâtî'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1980), 177; İbn Ahmer, *Nesîrü'l-Cümân*, 165; el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 5/514.

²¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/20; el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 5/514.

²² İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/23; İbn Ahmer, *Nesîrü'l-Cümân*, 283-284.

²³ İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Ebû Bekr b. Abdillâh Sa'dâvî (Birleşik Arap Emirlikleri: Münteda'l-İslâmî, 2012), 3-44. İbn Cüzey ve

²⁴ Münîr Kâdirî Budşîş, *el-Fikru'l-Usûlî bi'l-Endelüs fi'l-Karnî's-Sâminî'l-Hicrî ve İshâmü İbn Cüzey* (Rabat: Dâru'l-Emân, 2011), 60.

muhtasar olan eser dil ilimlerine fazlaca yer vermektedir. İbn Cüzey'in eseri incelendiğinde, kendisinden önce yaşamış birçok âlimden istifade edip nakillerde bulunduğu görülecektir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i, *Kitâbü't-Teshîl*'in temel kaynaklarıdır. Ancak İbn Cüzey, *Keşşâf*'tan yaptığı nakillerde, Zemahşerî için: "Derin görüş sahibi, i'râbda usta, beyân ilminde mükemmeldir. Ancak kitabını Mu'tezile'nin görüşleriyle doldurmuş ve onlara destek olmuştur. Kur'ân âyetlerini, onların meşrebince yorumlamış bundan dolayı eserin berraklığını bulandırmış, tadını da kaçırmıştır. Dolayısıyla sen bu tefsirden saf berrak olanını al, bulanık olanını ise terk et."²⁵ diyerek onun i'tizalî görüşlerine dikkat çekmiş ve bunları tefsirinde eleştirip ayıklamaya özen göstermiştir. Sonuç olarak *Kitâbü't-Teshîl* fıkıh, kıraat, kelâm, dil ve belâgat yönleriyle tefsir tarihi içinde başta rivâyet, dirâyet olmak üzere birçok tefsir yönelişlerini bünyesinde barındıran eklektik bir tefsir olup tedris için de son derece faydalıdır.²⁶

2. Kitâbü't-Teshîl'de Şiir ile İstîshâd

Temel iki kaynağı olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve İbn Atiyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'inde yüzlerce şiirle istîshâd edilmesine rağmen *Kitâbü't-Teshîl*'de bu iki kaynağa nispetle oldukça az şiir bulunmaktadır. Zira *Keşşâf*'ta sekiz yüz kadar²⁷, *el-Muharrerü'l-Vecîz*'de bin altı yüz civarı beyit ve mısra bulunurken²⁸ *Kitâbü't-Teshîl*'deki şiirlerin tamamı yaklaşık yirmidir. Bu durum, müfessirin şiirle istîshâda temkinli yaklaştığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Zira tefsir tarihi içinde az da olsa şiire ve şiirle istîshâda temkinle yaklaşan hatta buna karşı olan âlimler olmuştur. Nitekim Arap gramerinden habersiz bazı kimseler şiirle istîshâd edildiği takdirde şiirin Kur'ân'a bir asıl yapılmış olacağını, ayrıca Kur'ân ve sünnette kötülünen bir şeyi şahit getirmenin doğru olmayacağını iddia ederek tefsirde şiirle istîshâdı kabul etmezler. Hâlbuki bu, şiiri Kur'ân'a asıl yapmak değildir. Kur'ân'daki bazı garîb sözcüklerin şiirlerle açıklanması demektir. Çünkü Kur'ân Arapçadır.²⁹

Yeri gelmişken burada şu soruyu sormak müfessirin şiirle istîshâda

²⁵ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 12.

²⁶ İbn Cüzey ve Tefsiri hakkında geniş bilgi için bk. Adem Çalar, *İbn Cüzey ve Belâgat Uygulamaları* (Ankara: İlâhiyât Yay.2023), 25-182.

²⁷ Muhammed Ulyân Merzûkî, *Meşâhidü'l-İnsâf alâ Şevâhidü'l-Keşşâf* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1935).

²⁸ Cemâl Talebe, *Fehârisü'l-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2001), 190-219.

²⁹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 3/847.

yaklaşımının ortaya çıkması bakımından anlamlı olacaktır. Acaba İbn Cüzey de Kur'ân tefsirinde şiirle istiḥâda karşı olup bu yöntemi benimsemeyen âlimlerden biri midir? Bu soruya doğru cevap vermek için öncelikle şiir ve şairlerle ilgili âyetlerin yorumlanmasında müfessirin *Kitâbü't-Teshîl* adlı eserine bakmak yerinde olacaktır.

İbn Cüzey, *“Biz ona şiir öğretmedik, zaten ona gerekmezdi. Bu bir öğüt ve apaçık Kur'ân'dır.”*³⁰ âyetini tefsir ederken insanların şiire karşı dengeli bir yol tutmadıklarından şikâyetle, “Şiiri övme ve yerme konusunda insanlar aşırı gitmektedir.” dedikten sonra bu konudaki yaklaşımını bütün netliği ile İmam Şâfiî'nin dilinden şöyle nakletmektedir: “Şiir nihayetinde bir sözdür. Her söz gibi bunun da iyisi ve kötüsü vardır.” Müfessir daha sonra Hz. Peygamberin, “Elbette şiirin bir kısmı da hikmettir.”³¹ hadisini zikrederek şiire karşı olumlu tutumunu ortaya koymaktadır. Bu âyetin tefsirinden de anlaşılacağı üzere İbn Cüzey şiire karşı dengeli bir tavır almaktadır. Hatta bu ifadelerinden, yerinde îrad edilen şiirin hikmet olacağı kanaatini taşıdığını söyleyebiliriz. İşte buna binaen İbn Cüzey, tefsirinde garîb kelimelerin anlamını açıklama, anlam farklarını belirginleştirme, üslûp özelliklerine değinme, nahiv kurallarını izah etme, belâgat konularını açıklama ve bir noktaya temas ederek anlamı zenginleştirip güzelleştirme noktasında şiire yer vermektedir. Ancak şiire karşı tüm bu olumlu yaklaşımına rağmen tefsirinde neden sınırlı sayıda şiirle istiḥâda bulunduğu cevabını vermek isabetli olacaktır. Kanaatimizce bunun sebepleri şunlardır:

- İhticâc asrı geride kalıp dilin bozulma (lahn) tehlikesi ortadan kalktığı için garîb ve müşkil kelimeleri açıklamaya ve Arap dilindeki kuralları şiirle izah etmeye çok fazla ihtiyacın kalmaması
- Müfessirin, Kur'ân'da sık geçen isim, fiil ve harften oluşan yaklaşık altı yüz kelime bir Kur'ân sözlüğünü tefsirinin ikinci mukaddimesine koyarak istiḥâd ihtiyacını büyük oranda gidermesi³²
- *Kitâbü't-Teshîl*'in mukaddimesinde belirtildiği üzere müfessirin, “veciz, muhtasar bir tefsir yazma” hedefinde olması.

Müfessirin şiire karşı bu dengeli yaklaşımını tespit ettikten sonra tefsirinde şiir ile istiḥâdî nasıl uyguladığını maddeler halinde inceleyebiliriz.

³⁰ Yâsîn 36/69.

³¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2012, 697.

³² Bk. İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 21-44.

2.1. Kelimenin Lügat Mânasını Açıklamak İçin

Kur'ân'ı Kerîm Arapça nâzil olmuştur. Onda yer alan kelimeler de Arapçadır. Hal böyle olunca bu kelimelerin anlamları, Arapların kullanımlarına ve kelimeye yükledikleri mânalara göre belirlenmektedir. Çünkü şiir Arapların tarih boyunca edindiği bilgi birikimini ve ulaştığı hikmetin nihai noktasını temsil etmekte³³ adeta Arab'ın dil hazinesini ve arşivini (divan) oluşturmaktadır. Müfessir de ihtiyaç halinde kelimenin taşıdığı anlamı tam olarak tespit etmek için bu hazineye müracaat etmektedir. İbn Cüzey, كَانَهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ “Onlar, gün yüzü görmemiş yumurta gibi beyazdır.”³⁴ âyetinin tefsirinde sözü edilen yumurtanın rengini tam olarak tespit etmek adına şiirle istîshâdda bulunmaktadır. Şöyle ki: Bir görüşe göre, beyazlığına hoş bir sarılık karıştığından hurilerin (ten) rengi deve kuşu yumurtasına benzetilmiştir. Bu konu hakkında İmruülkays şiirinde şöyle demiştir: ³⁵

كَبِكَرٍ مُّقَانَاةَ الْبَيْاضِ بِضْفِرَةٍ ... غَدَاهَا نَمِيرُ الْمَاءِ غَيْرُ مُحَلَّلٍ

Beyazı sarıyla karışmış yavru deve kuşunun tüyü gibi

Daha önce kimsenin el sürmediği tertemiz suyun beslediği

Âyette benzetme yönü zikredilmeyen bir teşbih kullanılmıştır. Beyan ilminde bu tür teşbihlere *teşbih-i mücmel* denmektedir.³⁷ Biz hafzedilen bu vechî şebhi (benzetme yönü) takdir ettiğimizde anlam: Onlar, renkleri hususunda saklı yumurtalar gibidir, şeklinde olur. Aslında bu teşbihin ne ifade ettiğinin anlaşılması için açıklamada bulunmak faydalı olacaktır. Arapların nezdinde beyaz renk, renklerin en üstünüdür. Onlar bu rengi, herhangi bir kusuru olmayan, kirlenmemiş kişi için “Onun rengi beyazdır.” şeklinde kullanırlar.³⁸ Ayrıca saflığı ve beyazlığından dolayı kadını da yumurtaya benzetirler.³⁹ Zemaşerî'nin ifadesi ile bu yumurta, yuvalarında korunmuş deve kuşu yumurtasıdır.⁴⁰ İşte bu yumurtanın rengi de *sarımtırak beyazdır*. İbn Cüzey bu anlamı otaya çıkarmak için İmruülkays'ın şiiri ile

³³ Tahsin Yıldırım-Rami Alkhalaf Alabdulla, “Cahiliye Dönemi Arap Şiirinde Yer Alan Dua Üsluplarının İncelenmesi”, *Balikesir İlahiyat Dergisi* 15 (2022), 307.

³⁴ es-Sâffât 37/49.

³⁵ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 704.

³⁶ İbn Cüzey tefsirinde nadir olarak şair ismi zikretmiştir. İlk şatırını zikrettiği beytin tamamı yukarıda geçtiği gibidir. el-Kenânî, *el-Bed' fî Nakdi's-Şiir*, 214.

³⁷ Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 2007), 340.

³⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâruşşâmiyye, 1992), 154.

³⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Beyrût: Dâru'l-Kurânî'l-Kerîm, 1981), 3/33.

⁴⁰ ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 5/210.

istişhâda bulunmuştur. Müfessir buradaki benzetmenin, narinliğinden dolayı yumurtanın zarı ya da murat edilenin yumurtanın cevheri (sarı) olduğu görüşünü “denildi ki” ifadeleri ile zikretmektedir.⁴¹ İbn Cüzey, âyette geçen beyaz rengin tonunu izah etmek ve içinde barındırdığı hoş sarılığın anlaşılması için İmrüülkays’ın şiirinden delil getirmiştir. Yukarıda bahsi geçen üç görüş içinde müfessirin tercihinin takdimden dolayı ilk sıradaki görüş olduğu söylenebilir. Zira müfessir mukaddimesinde iki görüş zikredip tercihinin açıkça belirtmediği yerlerde tarafının ilk önce zikrettiği görüş olduğunu belirtmektedir.⁴² Zemahşerî, âyette zikri geçen beyaz kelimesi için herhangi bir istişhâda bulunmamıştır.

2.2. Kelimedeki Farklı Mânayı Göstermek İçin

Kelimeler cümlelerin yapı taşları olup bünyelerinde kendilerine hâs anlam dünyalarını barındırmaktadır. Bunlar, kullanıldığı cümleye göre bazen farklı mânalara gelmektedir. Bu mâna doğru tespit edilmezse cümlenin ne kastettiği de anlaşılmayacaktır. Bundan dolayı müfessirler, tarihi süreçte kelimenin doğru anlamını tespit etmek için şiirle istişhâda müracaat etmiştir. İbn Cüzey de âyetlerde çeşitli açılardan farklı iki ya da daha fazla anlamı bünyesinde barındıran kelimelerin anlamlarını tespit etmek amacıyla bu yöntemi kullanmaktadır. Mesela müfessir, *وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ سُبْحَانَ كَلِمَاتٍ مِّن مِّثْلِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ* “Şayet kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüphe deyseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin.”⁴³ âyetini tefsir ederken *عَبِيدًا* kelimesi ile kastedilenin Hz. Peygamber olduğunu belirttikten sonra *ubudiyet* için biri genel diğeri özel olmak üzere iki mâna zikreder. Bunlardan birincisi sahip olmak, ikincisi ise tahsis etmek (özel olarak seçip şereflendirmek) anlamındadır. İbn Cüzey, âyetteki *عَبِيدًا* kelimesinin bir kulda bulunabilecek en yüce vasıf olan Allah tarafından seçilip şereflendirmek anlamında olduğunu ispat için şairinin adını zikretmeden şu mısralar ile istişhâda bulunmaktadır:⁴⁴

لَا تَدْعُنِي إِلَّا بِمَا عَبَدَهَا ... فَإِنَّهُ أَشْرَفُ أَسْمَائِي

⁴¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 704.

⁴² İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2.

⁴³ el-Bakara 2/23.

⁴⁴ Bu şiiri İbn Kesir, Âlûsî, Ebû Hayyân, Hâzin gibi müfessirlerin birçoğu zikretmiş ne var ki herhangi bir şaire nispet etmemişlerdir. Bk. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed b. Sidî Muhammed Mevlây (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2013), 1/200.

Bana sadece O'nun kulu diye seslenin

Çünkü bu en şereflişidir taşıdığım isimlerin

Kur'ân'da kul sözcüğünün Allah'a veya ona dönen bir zamire birleşerek gelmesi kulluğun onur ve şerefini bildirmektedir. Zira Allah, insanı kendisine kulluk yapabilecek bir fitratta yaratmış ve ona kulluk yapma imkânını bahşetmiştir. Yukarıda zikredilen âyette olduğu gibi birçok yerde de Hz. Peygamber'e kulum diye hitap etmesi onun, Allah Teâlâ katında ayrı bir değer ve öneme sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁵

İbn Cüzey, bir kelimenin taşıdığı iki farklı anlamı tefrik etmeye tefsirinde önem vermektedir. Bu minval üzere *afv* kelimesinin taşıdığı iki farklı mânayı temyiz edip bu kelimenin âyete uygun mânasını takdir ederken de şiirle istişhâd yöntemine başvurmaktadır. Şöyle ki müfessir *حُدِّ الْعَفْوُ وَأُمِرُ بِالْعُرْفِ وَأَعْرَضَ عَنِ الْجَاهِلِينَ (Resûlüm) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.*⁴⁶ âyetinde geçen *الْعَفْوُ* kelimesine iki farklı anlam verir. Birincisi zorluk ve aptalca davranışın zıttı olarak kullanılan *kolaylık* ve *hoşgörü* anlamındaki *afv*'dir. Buna göre *حُدِّ الْعَفْوُ* ifadesinin anlamı şöyledir: "İnsanların nefret edip kaçmaması için onlara söz, davranış ve ahlakları hususunda zor gelmeyecek kolay (hoş) şeylerle muamelede bulun." İbn Cüzey, bu anlamı desteklemek için aşağıdaki şiirle istişhâdda bulunmaktadır:⁴⁷

*حُدِّي الْعَفْوَ مَنِّي تَسْتَدِيْمِي مَوَدَّتِي ... وَلَا تَنْطَلِقِي فِي صَوْلَاتِي حِينَ أَعْضَبُ*⁴⁸

(Hâturn) rızamı al ki muhabbetim daim olsun

Öfkelenip kabardığımda karşılık verme bana

Müfessir, *afv* kelimesinin diğer anlamının ise *kolaylık* ve *çokluk* mânasında olduğunu söyleyerek *حُدِّ الْعَفْوُ* ifadesine şu manayı vermektedir: Sadaka olarak insanlardan kolayca verebilecekleri şeyleri ya da mallarının fazlasını al.⁴⁹ İbn Cüzey'e göre, bu iki anlam da âyete uygun gözükmektedir. Ancak

⁴⁵ "Bir kısım سُجَّانَ الَّذِي أُسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا خَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا" âyetlerimizi kendisine göstermek için, kulumu bir gece Mescid-i Haram'dan, çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren O Allah'ın şanı yücedir. el-İsrâ 17/1."

⁴⁶ el- A'râf 7/199.

⁴⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 313.

⁴⁸ İbn Cüzey'in ilk mısraısıyla istişhâdda bulunduğu bu beyt, Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye aittir. Kızını evlendirirken ona verdiği nasihatlerin sonunda, "Sevgili kızım annene söylediğim gibi ol." diyerek yukarıdaki şiiri okur. Bk. Muhammed b. Muhammed b. Hibetullah Trablusî, *el-Mecmû'u'l-Lefîf Muhtârâtün Tûrâsiyyetün min el-Edebi ve'l-Fikri ve'l-Hadara* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1425), 206.

⁴⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 313.

ilk anlamı önce verdiği için *kolaylık ve hoşgörü* anlamını tercih ettiğini söyleyebiliriz.

İbn Cüzey şiirin afv kelimesi ile ilgili olan sadece birinci şatırına yer vermiştir. Şiir sonraki şatırı ile beraber *Keşşâf*'ta geçmektedir. Zemahşerî âyette geçen afv kelimesine cehd ve fazlalık olmak üzere iki anlam takdir etmektedir.⁵⁰

İbn Cüzey'in bir kelimenin taşıdığı iki farklı anlamı temyiz edip manayı şiirle istişhâd yoluna giderek tespit ettiği yerlerden bir diğeri *إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا* "İbrahim, gerçekten Hakk'a yönelen bir önder idi."⁵¹ âyetinde geçen *ümme* kelimesidir. Bu kelimenin iki farklı anlama geldiğini belirten müellif, bağlama uygun mânayı belirginleştirirken öncelikle güzel hasletleri toplayıp kemal noktasına ulaştığı için Hz. İbrahim'e *ümme* denildiğini söyler ve bunun için şu beyti delil getirir:

وَلَيْسَ عَلَى اللَّهِ بِمُسْتَنْكِرٍ... أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِي وَاحِدٍ⁵²

Şaşılmaz Allah'a tabii ki

Bir kişide topladığı için âlemi

Müfessir, *ümme* kelimesinin ikinci anlamının imam (öncü) mânasında kullanıldığını açıklamak için ise "*Seni insanlara imam yapacağım.*"⁵³ âyeti ile İbn Mesud'un, "*Ümme insanlara hayrı öğretendir.*" sözlerini delil getirerek⁵⁴ tercih belirtmeden *ümme* kelimesinin taşıdığı iki anlamı da vermiştir. Ancak müfessire göre, âyete uygun düşen anlamın takdimden dolayı ilk sırada verdiği anlam olduğunu söyleyebiliriz. Bu âyetin tefsirinde *ümme* kelimesi için Zemahşerî de aynı minval üzere açıklamalar yaparak yukarıda zikri geçen şiir ile istişhâdda bulunmaktadır.⁵⁵

⁵⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, thk. Âdil Ahmet Abdulmevcut, Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 2/544-545.

⁵¹ en-Nahl 16/128.

⁵² Müfessirin adını zikretmediği bu beytin şairi Ebû Nuvâs'tır. Bk. Ziyâüddin İbnü'l-Esîr, *el-Messelû's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, thk. Ahmed el-Havfi- Bedevî Tabâne (Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 3/252; Ebû Nuvâs, *Dîvânü Ebî Nuvâs bi-Rivâyeti's-Sûlî*, thk. Behcet Abdülgafûr Muhammed'i el-Hadîsî (Ebu Dabî: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2010), 261.

⁵³ el-Bakara 2/124.

⁵⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 446.

⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/482.

2.3. Yakın Anlamlı İki Kelimenin Arasını Temyiz İçin

Müfessir yakın anlamlı iki farklı kelimenin arasındaki farkı temyiz ederken aynı şekilde şiirle istîşhâddan istifade etmektedir. Örneğin; müfessir وَلَا تَأْخُذْهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ "O'nu ne bir uyuklama tutar ne de bir uyku."⁵⁶ âyetinde geçen سِنَّةٌ ve نَوْمٌ kelimelerinin arasındaki farka işaret ederken سِنَّةٌ uyuklama ile نَوْمٌ uyku arasındaki fark şudur: Uyuklama, uykunun başlangıcı olup kendisi değildir." dedikten sonra şairinin ismini zikretmeden tıpkı şu mısraları söyleyen kişinin sözünde olduğu gibi diyerek aşağıdaki şiirle istîşhâdda bulunmaktadır.⁵⁷

وَسَنَا أَفْصَدَهُ النُّعَاسُ فَرَنْقَتْ ... فِي عَيْنَيْهِ سِنَّةٌ وَلَيْسَ بِنَائِمٍ⁵⁸

Uyku öncesi ağırlık gelip onu bürümüş
Gözünden uyku akıyor, ama uyumuş değil

Zemahşerî ise eserinde söz konusu iki kelimenin arasındaki farka temas etmez. Ancak سِنَّةٌ kelimesinin uykudan önceki gevşeme hali için kullanıldığına delil olarak bu şiiri kullanmaktadır.⁵⁹

2.4. Kelimenin Yanlış Kullanımına İşaret Etmek İçin

İbn Cüzey, bazı dilcilerin Arapça bir kelimenin kullanımında hataya düşüp bunun için Arap şiirinden istîşhâdda bulduklarına Zemahşerî'den nakil ile dikkat çekmektedir. Ancak ne var ki İbn Cüzey, istîşhâd edilen şiirleri ilgili yerde zikretmemektedir. Şöyle ki müfessir: "Onlar, kullarından bir kısmını, O'nun bir cüz'ü saydılar."⁶⁰ âyetinde geçen cüz kelimesini açıklarken, müşriklerin melekleri Allah'ın kızları olarak kabul ettiklerini ifade ettikten sonra Zemahşerî'den şu şekilde nakilde bulunmaktadır:

"Müşrikler, çocuğun babasının bir cüz'ü (bir parçası) olmasından hareketle melekleri de Allah'ın bir cüz'ü saydılar. Bir kısım dilciler ise bir beyt ile istîşhâd ederek cüz kelimesinin dişiler/kızlar mânasına geldiğini iddia etmiş, ancak Zemahşerî bunun yanlış olduğunu ve o beytin de uydurma olduğunu

⁵⁶ el-Bakara 2/255.

⁵⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 118.

⁵⁸ İbn Cüzey'in tefsirinde sadece ikinci şatırını zikrettiği beyt, Adiy b. er-Ruka'a aittir. Ebu'l-Muzaffer Nasr b. Münkiz el-Kenânî, *el-Bedî' fi Nakdi's-Şiir*, thk. Ahmet ahmet Bedevî-Hâmid Abdülmecid (Mısır:2010), 173.

⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/480-481.

⁶⁰ ez-Zuhruf 43/15.

belirtmiştir.”⁶¹

İbn Cüzey’in tefsirinde zikretmediği şiiirlerden ikisi, *Keşşâf*’ta şu şekilde geçmektedir:⁶²

إِنْ أَجْرَاتُ حُرَّةٍ يَوْمًا فَلَا عَجَبَ

Hür bir kadın bir gün kız doğursa şaşılmaz.

رُؤُوسُهَا مِنْ بَنَاتِ الْأَوْسِ مُجْرِيَةً

Evs’in kız doğuran kızlarından biriyle evlendim.

İbn Cüzey, sadece bazı dilciler tarafından kelimenin yanlış kullanımına dikkat çekmiş, muhtemelen istişhâdda herhangi bir değeri olmadığı için bahsi geçen uydurma şiiirleri tefsirinde zikretmemiştir.

2.5. Âyetin Mânasını İzah Etmek İçin

Bir müfessirin en büyük gayesi âyetin mânasının en doğru şekilde anlaşılmasını sağlamak ve mesajını en iyi şekilde okura aktarmaktır. Müfessir, bu yüce amaç için bütün ilmi birikimini sarf eder. İbn Cüzey de bazen âyetlerdeki mesajların daha iyi anlaşılması gayesiyle Arap şiiirinden şahit getirmektedir. Mesela müfessir, “*وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتَيْهَا*” *Onlara gösterdiğimiz her bir âyet (mucize) diğerinden daha büyüktü.*”⁶³ âyetinde geçen *وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتَيْهَا* ifadesinin anlamını ortaya çıkarmak ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak için öncelikle *هِيَ* zamirinin *آيَةٍ* kelimesine işaret ettiğini ve bunun da mucize anlamına geldiğini belirtmektedir. Şöyle ki;

“Burada âyetten maksat asânın yılanı dönüşmesi ve elin bembeyaz çıkarılması gibi mucizelerdir. Bir görüşe göre de delil ve akli hüccet anlamına gelmektedir. Ancak ilk görüş daha açıktır. *أَكْبَرُ مِنْ أُخْتَيْهَا* (akranlarından daha büyük) ibaresi, büyüklüğün ve üstünlüğün zirvesi manasına gelmektedir. Fakat bu, diğer âyetlere (mucizelere) üstün olduğu gibi bir anlam taşımaz, demektir. Buna göre mâna, bir mucizeye (âyete) bakıldığında o büyük görülürken bir başkasına bakıldığında da diğeri büyük görülebilir. Bu husus tıpkı şairin şu sözü gibidir:⁶⁴

⁶¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2012, 772. Ayrıca *Keşşâf*’ta zikredildiği üzere, söz konusu dilcilerin bununla yetinmeyip *cüz* kelimesinden *الْمَرْأَةُ الْمَرْأَةُ* “Kadın, kız doğurdu.” cümlesini türeterek bu kullanıma uygun birçok beyit uydurmuştur. Bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 5/430-431.

⁶² ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 5/430-431.

⁶³ ez-Zuhuf 43/48.

⁶⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 777.

gibi:

فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ وَأَهْلُهُ⁶⁹

Akîk vadisi ve halkı bizden ne kadar uzak.

Bazen de bu âyette olduğu gibi lâm harfi ile birlikte kullanılır. Zeccâc, tefsirinde bu âyetteki هَيْهَاتَ kelimesini mastar gibi kabul edip şöyle demiştir: البُعْدُ لِمَا تُوعَدُونَ *Size vaad edilen şeyler ne kadar uzaktır.* Zemahşerî ise şunları söylemiştir: Bu âyetin diğer bir yönü de هَيْهَاتَ ile uzaklık (ihtimal dışılık) ifade edildikten sonra لِمَا تُوعَدُونَ'daki lâm harfinin de bu imkânsızlığı açıklamak için getirilmesidir. Nitekim هَيْهَاتَ Hey, sana söylüyorum buraya gel, ibaresindeki lâm harfi seslenen kimsenin (uzak olanın ne veya kim olduğunun) açıklanması için getirilmiştir.”

İbn Cüzey, Zemahşerî'nin هَيْهَاتَ'nin failinin başında bazen kullanılıp bazen kullanılmayan lâm harfinin ne olduğuna dair sözlerini özetleyerek eserine almıştır. Aslında her iki müfessir de هَيْهَاتَ isim fiili ile birlikte لِمَا تُوعَدُونَ ifadesinin başındaki lâm'ın neden kullanıldığını ve manaya nasıl bir katkı sağladığının cevabını aramaktadır. Yani هَيْهَاتَ isim fiilinin başında kullanılan lâm harfi zâide olup uzak görülen şeyin muhal olduğunu beyan için getirilmiştir.

İbn Cüzey'in Arap gramerinde bir kuralı açıklarken istişhâdda bulunduğu bir diğer örnek Kureyş sûresinin tefsirinde geçmektedir. Şöyle ki: رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ *kış ve yaz seyahatleri* ifadesinde geçen رِحْلَةَ (yolculuk) kelimesini Cenâb-ı Hak tekil kullanmasına rağmen tesniye murat etmiştir. Bu üslûp tıpkı şairin şu şiirindeki gibidir:⁷⁰

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْ تَعْفُوا⁷¹

Karnınızın bir kısmına yiye ki (haramdan) korunasınız

Âyette kastedilen iki yolculuk olduğundan ibarenin رِحْلَتِي الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ şeklinde gelmesi gerekirdi. Fakat ibareden ne kastedildiği hususunda bir anlam kargaşası olmadığı için رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ şeklinde gelmiştir ki buna Arap dilinde zikru'l-müfred erâde'l-müsennâ adı verilmektedir. Bunu müfessir

⁶⁹ İbn Cüzey'in ilk şatırını فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ وَأَهْلُهُ şeklinde verdiği beytin orijinal hali ve tamamı şudur: فَأَهْيَاهَاتَ أَهْيَاهَاتَ الْعَقِيقُ وَمَنْ بِهِ ... وَأَهْيَاهَاتَ وَضَلَّ بِالْعَقِيقِ تَوَاصِلَهُ Bk. Cerîr b. Atiyye b. el-Hatafâ, Kerem el-Bustânî, *Dîvânu Cerîr* (Beyrût: Dâru Beyrût İî'n-Neşr, 1960), 385.

⁷⁰ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1011.

⁷¹ Bu, Sibeveyhi'nin kitabında söyleyeni bilinmeyen elli beyitten biri olup ikinci mısırâsı, فَإِنَّ زَمَانَكُمْ فَإِنَّ زَمَانَكُمْ فإِنَّ زَمَانَكُمْ فإِنَّ زَمَانَكُمْ şeklinde. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 7/559.

yukarıda zikrettiğimiz şiir ile delillendirmiştir. Söz konusu şiirde yer alan **بَطْنِكُمْ** aslında tekil değil de **بُطُونِكُمْ** karınlarınız şeklinde çoğul gelmesi icap etmektedir.⁷²

2.7. Âyetteki Edebî Sanatı Göstermek İçin

Kur'ân-ı Kerîm'in en önemli özelliklerinden biri hiç kuşkusuz onun i'câzının temelini oluşturan edebî yönüdür. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de bir takım edebî sanatlar vardır. Arapça olması itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm'de bu sanatlara ziyadesi ile yer verilmiştir. Bu açıdan Kur'ân'da yer alan söz sanatları tam anlamıyla bilinmeden âyetin mânası da tam olarak anlaşılmayacaktır. İbn Cüzey, meselenin ehemmiyetinden dolayı kendisine gelinceye kadar hiçbir müfessirin yapmadığı bir şeyi yaparak tefsirinin mukaddimesine "*Edavâtü'l-beyân*" namıyla söz sanatlarına dair bir bölüm açmış, yer geldikçe tefsirinde bunlara işaret etmiştir. Nadir de olsa konuyla ilgili söz sanatlarını açıklamak ve anlamı belirlemek için şiirden şahit getirmiştir. Örneğin müfessir, **كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ** "Onlardan önce Nuh kavmi, Âd kavmi ve kazıklar/saltanat sahibi Firavun da yalanlamıştı."⁷³ âyetinin tefsirinde Firavun'a ait **ذُو الْأَوْتَادِ** *kazık sahibi/kazıklı* terkibi için üç farklı mâna vermektedir. İlk olarak İbn Abbas'tan, bu kazıkların işkence esnasında kullanılan ve üzerinde oyunlar oynanan direkler olduğu, ikinci olarak bunların insanların çarmıha gerilerek öldürülmesi için kullanılan kazıklar olduğu, üçüncü olarak İbn Atiyye'nin tercih ettiği çok sağlam sütunlar olduğu mânalarını vermektedir. İbn Cüzey, bunların haricinde dördüncü bir mânayı da Zemahşerî'den istifade ederek sunmaktadır. Buna göre **ذُو الْأَوْتَادِ** ile kastedilen lugavî anlam değil, kelimenin *müsteâr* olarak kazandığı *saltanatın sürekliliği* anlamıdır. Müfessir bu hususu şairinin adını vermeden bir şiir ile delillendirmektedir:⁷⁴

فِي ظِلِّ مَلِكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ⁷⁵

Orada zenginleştiler en müreffeh yaşamla

⁷² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîrür-r-Râzî* (Beyrût: Dâru'l-Fîkr, 1981), 32/107.

⁷³ Sâd 38/12.

⁷⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 716.

⁷⁵ Müfessir, el-Esved b. Ya'fur'a ait olan şiirin sadece istîşhâd için getirdiği ikinci şatırını zikretmiştir. Beytin birinci şatır şu şekildedir: **وَلَقَدْ عَنَّا فِيهَا بِأَنْعَمِ عَيْشَةٍ / Kazıkları sağlam bir saltanatın gölgesinde.** Bk. Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1423), 3/66.

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ ... بِهِنَّ فُلُوقٌ مِّنَ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ⁸¹

Onlarda hiçbir kusur yoktur. Ancak kılıçlarında

Ordularla savaştan kalan çentikler vardır

Maksadın övgü olduğu bu dikkat çekici üslûba, belâgatçılar *Te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zem* adını vermektedir.⁸² Bu üslûpta önce olumsuzluk edatı veya olumsuzluk anlamı ifade eden bir soru edatı ile muhataptan bir kusur kaldırılır, sonra istisnâ yoluyla övgüye delâlet eden bir sıfat getirilir. Böylece muhatabın kusurunun söyleneceğini zannedilirken övülerek medih tekit edilir.⁸³ Bahsi geçen âyette تَنْقُمُونَ fiili olumsuzluk anlamı içeren هَلْ soru edatı ile zikredilerek 'intikam almıyorsunuz' denilmiş ardından اِلَّا istisnâ edatıyla intikama maruz kalan müminler bu inançlarından dolayı övülmüştür. Netice itibariyle yergi kaldırıldıktan sonra istisnâ yoluyla muhatabın kusurunun söyleneceği zannedilirken yine övülmüştür.

Müfessirin şiirle istîşhâdda bulunurken ele aldığı bir diğer edebî üslûp da Arapların dil geleneğinde kimi zaman tek bir zatı tazîm için çoğul sîgasının kullanılma özelliğidir. Kur'ân üslûbuna da yansıyan bu durumu İbn Cüzey, Mü'minûn sûresi 99'uncu âyeti اِزْجَعُونَ قَالَ رَبِّ اِزْجَعُونَ "Nihayet onlardan (müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında: Der ki Rabb'im, beni geri gönderin." tefsir ederken şu sözlerle dile getirmektedir: قَالَ رَبِّ اِزْجَعُونَ "Der ki, Rabb'im, beni geri gönderin." âyetindeki ahirette pişman olan müşrikin Allah'a çoğul kipiyle hitap etmesi tazîm içindir. Zemaşerî ve diğer bazıları bu görüştedir. Şairin:

أَلَا فَارْحَمُونِي يَا إِلَهَ مُحَمَّدٍ

Ey Muhammed'in ilahı! Bana merhamet edin

şiirindeki sözü de bunun gibidir. Bir görüşe göre ise müşrik, Rabb'ine nida etti; sonra meleklerle hitap etti, şeklindedir.⁸⁴

⁸¹ Nâbiga ez-Zübyânî'ye ait bu beyit, Cahiliyye döneminde Şam'da kral olan Haris el-Gassanî'yi öven bir kasideden alınmıştır. Bk. Muhammed Ebû'l- Fadl İbrahim, *Dîvânü Nâbiga ez-Zübyânî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 44.

⁸² Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrânân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîp el-Kazvîni, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâğâ el-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, nşr. İbrahim Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 280-281; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî* (Kudüs: Dâru'l-Fikr, 1411), 283.

⁸³ el-Kazvîni, *el-İzâh*, 281; Ali Bulut, *Belâgat | Meani - Beyan - Bedî'* (2014), 280.

⁸⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 557. İbn Cüzey'in sadece ikinci şatırını aldığı beytin devamı şu şekildedir: اَهْلًا قَانَتْ لَهُ اَهْلًا Her ne kadar ben layık değilsem de sen merhametlisin. Zemaşerî

Aslında sözün رَبِّ “Rabb'im” hitabından sonra اَرْجِعْنِي “gönder beni”, şeklinde gelmesi beklenirdi. Fakat kelâm “gönderin beni” şeklinde çoğul sîgasıyla devam etmiştir. Müfessir burada üslûpta uyumsuzluk gibi görünen bu hususu, izah sadedinde iki görüş zikretmektedir; birincisi, Zemahşerî ve onun dışında bazılarının da benimsemiş olduğu bu üslûbun tazîm için olduğu görüşü, diğeri ise müşrikin رَبِّ “Rabb'im” hitabından sonra yardım umuduyla (istigâse) sözün yönünü meleklere çevirmesi görüşüdür. Müfessirin “tazim” görüşünü ilk sırada zikretmesi hasebiyle birinci görüşe meyiletmesi muhtemeldir. Burada yeri gelmişken İbn Cüreyc (ö. 150/767) tarafından gündeme getirilen üçüncü bir izaha işaret etmek faydalı olacaktır. Bu görüşe göre, aslında اَرْجِعُون lafzı, اَرْجِعْنِي “beni gönderin”, اَرْجِعْنِي “beni gönderin”, اَرْجِعْنِي “beni gönderin” şeklinde tekrara işaret etmek amacıyla çoğul getirilmiştir. Mâzinî (ö. 249/863), benzer bir durumun كَفَّارٍ عَنِيدٍ “Haydi at, at cehenneme her inatçı kâfiri.”⁸⁵ âyetinde söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Yani اَلْقَى , اَلْقَى “at, at” demektir. Müberred (ö. 286/900) ise bunun tekit için tesniye geldiğini ifade etmektedir.⁸⁶ Özetle söyleyecek olursak, Arap dilinde tekil bir şahsa tesniye ya da cemi sîgasıyla seslenmeye, hitâbü'l-müfred bi'l-cem denmekte olup bu üslûp öncelikle tazim içindir.⁸⁷ Ayrıca meleklere hitap yoluyla istiğâse, fiilin tekrarı yoluyla da tekit ifade etmektedir.⁸⁸

İbn Cüzey belâgat ilminde önemli bir edebi üslûp olan tekrara قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ (3) اَلنَّاسِ (2) اِلَيْهِ النَّاسِ (1) مَلِكِ النَّاسِ Nâs sûresinin tefsirinde değinmektedir. Müfessir, konuya genelde Zemahşerî'nin Keşşâf'ta bir tarz olarak benimsediği soru-cevap yöntemiyle açıklık getirdikten sonra bu edebî üslûba bir şiiirle delil getirmektedir. Şöyle ki:

“Şayet muzafun ileyh olan النَّاسِ ‘insanlar’ ikinci ve üçüncü defa niçin açıkça zikredildi? Cenab-ı Hakk'ın رَبِّ النَّاسِ kavli-i şerifinde zikri daha önce geçtiğinden dolayı ikinci âyette açıkça zikredilmeyip zamir getirilseydi yahut ikinci defa sadece açıkça zikretmekle yetinilip bir daha tekrar edilmemesi gerekmez miydi? denilirse cevap şudur: Bu, bir atf-ı beyan olduğu için burada zamir kullanmaktansa tekrara önem vermek suretiyle kelimeyi açıkça zikretmek yerinde ve hoş olur. Nitekim bu üslûp şairin tıpkı şu şiiirinde geçtiği

de aynı şiiirle istiğâdda bulunarak âyetteki üslûbun tazim olduğunu dile getirmektedir. Bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/249.

⁸⁵ Kâf 50/24.

⁸⁶ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 15/85-86.

⁸⁷ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Misrî (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, ts.), 337.

⁸⁸ Muhammed b. Ebî Bekr Muhyiddîn, *Tenzîlü'l-Âyet ale's-Şevâhidi mine'l-Ebyât* (Kâhire: el-Matbatü'l-Misriyye, 1864), 496.

gibidir: ⁸⁹

لَا أَرَى الْمَوْتَ يَسْبِقُ الْمَوْتَ شَيْئًا ... نَعَصَّ الْمَوْتُ ذَا الْغِنَى وَالْفَقِيرَا

Ölümü, ölümden başka geçen bir şey bilmiyorum

Fakire de zengine de hayatı zehretmiştir ölüm

İbn Cüzey'in bu sözlerinden anlaşılacağı üzere âyetteki tekrarın sebebi atf-ı beyandır; bunda da esas olan şey zamir getirmek (idmâr) değil, kelimeyi yeniden zikretmektir. Konuyla ilgili bu açıklama biçimi, neredeyse aynı ifade ve yöntem ile *Keşşâf*'ta geçmekte; ancak Zemahşerî burada herhangi bir şiire yer vermemektedir.⁹¹ İbn Cüzey ise şiirle istîshâdda bulunarak konunun daha iyi anlaşılmasına ve edebî açıdan da temellendirilmesine katkıda bulunmaktadır.

2.9. Âyetin Tefsirine Zenginlik Katmak

Şiir ile istîshâd yöntemine, tefsir tarihi boyunca genellikle garîb kelimelerin izahı, nahiv, sarf, belâgat gibi konuların açıklanması ve üslûptaki bir inceliği beyan amacıyla başvurulmuştur. Ancak bazen de istîshâda bu hususlardan herhangi biri için değil, âyetin anlamını vurgulayıp kuvvetlendirmek ve ilahi mesajı en güzel şekilde okura iletmek arzusuyla yer verilmektedir. Buralarda serdedilen şiirler kaide yüklü, soğuk şiirler değil bilakis insanın gönül teline dokunan şiirlerdir. İşin doğrusu âyetin ruhuyla örtüşen bu şiirler tefsirde istîshâd için olmayıp istitrad için kullanılmaktadır. İbn Cüzey de bu tarzdaki şiirleri tefsirinde okura soluk aldırma ve anlamı zenginleştirip güzelleştirmek için kullanmaktadır. Eserinde bu gibi şiirlerin geçtiği yerlerde müfessir, gönül dilinden konuşmakta, âyeti adeta kalbi ile tefsir ettiği hissini uyandırmaktadır. Örneğin İbn Cüzey "ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ" *Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.*⁹² âyetinde müttaki kavramını açıklarken müttakinin özellikleri ve takvaya sevk eden amiller olmak üzere iki başlık açar. İkinci başlıkta dünyevî ve uhrevî cezadan korkma, dünyevî ve uhrevî karşılık bekleme, hesap korkusu, Allah'ın nazarından hayâ etme, nimetlerine şükretme, ilim, Allah'ın şanını yüceltme, Allah'a muhabbetle sadakat ilkelerini saymaktadır. Müfessir, işte bu son maddede dile getirdiği hususu açıklamak ve mânayı güzelleştirmek için şairini

⁸⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1021.

⁹⁰ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/38.

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/468.

⁹² el-Bakara 2/2.

zikretmeden şu şiirleri zikreder:⁹³

تَعْصِي الْإِلَهِ وَأَنْتَ تُظْهِرُ حُبَّهُ ... هَذَا لَعَمْرِي فِي الْقِيَاسِ بَدِيعٌ
لَوْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَعْتَهُ ... إِنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعٌ⁹⁴

Sevdiğini söylediğin halde isyan ediyorsun Allah'a

Vallahi görülmüş değil böyle bir kıyas dünyada

Gerçek olsaydı sevgin eğer itaat ederdin O'na

Şüphesiz seven itaatkârdır her daim maşukuna

Müfessir, devamında gerçek sevginin nasıl olması gerektiğini yine şairinin adını zikretmeden bir başka şiir ile dile getirmektedir:

قَالَتْ: وَقَدْ سَأَلْتُ عَنْ خَالٍ عَاشِقِهَا ... بِاللَّهِ صِفُهُ وَلَا تَنْقُصُ وَلَا تَزِيدُ
فَقُلْتُ: لَوْ كَانَ رَهْنَ الْمَوْتِ مِنْ ظَمَأٍ ... وَقُلْتُ: قِفْ عَنْ وُرُودِ الْمَاءِ لَمْ يَرِدْ⁹⁵

Aşıkının halinden sorunca

Dedi Allah için anlat onu ne eksik ne de fazla

Susuzluktan ölecek olsa

Dur yaklaşma desen inan istemez aşıkın ulaşmak suya

Müfessir, müttakide bulunması gereken Allah'a muhabbetinde sadakat konusunu işlerken önce birinci şiir ile sevginin kuru bir söz olmadığını, hakikatte bir iddia olduğunu, bu iddianın ispatının da sevgiliye itaatten geçtiğini sözün en zarif hali olan şiirle dile getirmektedir. Bunun peşinden sevgiliye itaatin çetin bir sınav olup maksuda/rızaya ermek için Cenâb-ı Hakk'a mutlak teslimiyetin şart olduğunu yine bir başka şiirle vurgulamaktadır.

İbn Cüzey, ilahi fermanın tefsirini zenginleştirmek gayesiyle “ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى ” *Musa, belirlediğimiz yere gelip Rabb'i de ona konuşunca: Rabb'im bana (kendini) göster, sana bakayım, dedi.*⁹⁶ âyetini tefsir ederken Hz. Musa'nın Allah'ın kelâmını işitip O'nu görmeyi arzuladığını

⁹³ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 53.

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Divânü'l- İmâmi's-Şâfi'i*, thk. Abdurrahmân el-Mustâvî (Beyrût: Dârü'l-Mârifetü, 2005), 78.

⁹⁵ Bu beyt, Yezîd b. Muâviye'ye aittir. Kasidenin bir kısmı el-Antâki'nin eserinde yer almaktadır. Bk. Dâvûd b. Ömer el-Antâki, *Tezyînü'l-Esvâk fî Ehbâri'l-Uşşâk*, thk. Muhammed et-Tuncî (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 2/254.

⁹⁶ el-A'râf 7/143.

ifade ettikten sonra bu bağlamda şöyle bir şiire yer vermektedir:⁹⁷

وَأَفْرَحُ مَا يَكُونُ الشَّوْقُ يَوْمًا ... إِذَا دَنَّتِ الدِّيَارُ مِنَ الدِّيَارِ⁹⁸

Ve hasretin en yoğun olduğu gün

Evin eve yakın olduğu gündür

Müfessir âyetin tefsirini zenginleştirmek için Hz. Musa'nın içinde bulunduğu vecd halini yukarıda şairin dile getirdiği aşk ve hasretle yoğrulmuş mısralarla ilişkilendirmekte ve Hz. Musa'nın ruh halini anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁹⁹

İbn Cüzey, mânayı zenginleştirmek için yukarıdaki âyetlerin tefsirinde bir iki mısra kullanmışken Felak sûresinin tefsirinde bu yaklaşımını, dört ayrı şiirle zirveye taşımıştır. Müfessir, burada hasedin tanımı, haset ile ilgili bir hadis ve hasedin tarihçesine dair görüşleri verdikten sonra üç madde halinde hasedin derecelerini, haset ile gıpta arasındaki farkı verip konuyu bir dua ile taçlandırmakta; bu noktadan sonra ise dört ayrı şiir ile anlamı daha da zenginleştirme yoluna gitmektedir. Bu bağlamda zikredilen şiirlerin şairlerinin hiçbirinin adını vermemeğe, sadece dördüncü olarak zikrettiği şair için Feylesof vasfını kullanmaktadır.¹⁰⁰

وَأَيُّ لَأَرْحَمُ حُسَّادِي لَقَرِطٍ مَا ... ضَمَّتْ صُدُورُهُمْ مِنَ الْأَوْغَارِ

نَظَرُوا صَنِيعَ اللَّهِ بِى فَعَيُونُهُمْ ... فِي جَنَّةٍ وَقَلُوبُهُمْ فِي نَارِ¹⁰¹

Tabii ki acırım bana haset edene

Kalpleri dolmuş bin bir nefretle

Nazar ettiler Allah'ın bana olan nimetine

⁹⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 295.

⁹⁸ İbn Cüzey'in şairini belirtmediği bu beyti, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, İshak el-Musillî'ye nispet etmiş olup bazı kaynaklarda beytin başındaki kelime وَ أَبْنُحْ şeklinde geçmektedir. Bk. Ebû Ali el-Kâfî, *el-Emâli*, thk. Muhammed Abdülcevâd el-Asmaî (Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1926), 1/55.

⁹⁹ Böyle bir duyguya Resulullah'ın hayatında da tesadüf edilmektedir. Hadise şu şekilde cereyan etmiştir; اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا قَدِمَ مِنْ سَفَرٍ فَنَظَرَ إِلَى جُدْرَاتِ الْمَدِينَةِ أَوْضَعَ رِجْلَهُ وَإِنْ كَانَ عَلَى دَابَّةٍ اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا قَدِمَ مِنْ سَفَرٍ فَنَظَرَ إِلَى جُدْرَاتِ الْمَدِينَةِ أَوْضَعَ رِجْلَهُ وَإِنْ كَانَ عَلَى دَابَّةٍ حُرَّكَهَا مِنْ حُبِّهَا Resulullah Medine şehrinin girişindeki duvarları görünce oraya olan muhabbetinden bineğini mahmuzlayıp hareketlendirirdi. Bk. Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), 3/7-8. (No:1886).

¹⁰⁰ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1020.

¹⁰¹ Bu şiir, *et-Tihâmî*'ye ait olup küçük yaşta vefat eden oğluna yazdığı kasidenin bir bölümüdür. Şiirin birinci beytinin vezne uygun şekli مَا لَأَرْحَمُ حَاسِدِي لِحَرِّ مَا لَأَرْحَمُ حَاسِدِي لِحَرِّ مَا لَأَرْحَمُ حَاسِدِي لِحَرِّ مَا Lârhama Hasidî liharri ma Lârhama Hasidî liharri ma Lârhama Hasidî liharri ma şeklindedir. Ali b. Muhammed *et-Tihâmî*, *Divânü Ali b. Muhammed et-Tihâmî*, thk. Muhammed b. Abdurrahman er-Rebi'. (Riyad: Mektebü'l-Meârif, 1982), 316.

Gözleri cennette gönülleri ise cehennemde

Bir başka şair de bu konuda şöyle demiştir:

إِنْ يَحْسُدُونِي فَايَّيْ غَيْرُ لَائِمِهِمْ ... قَبْلِي مِنَ النَّاسِ أَهْلُ الْفَضْلِ قَدْ حَسِدُوا
102 قَدَامَ لِي وَلَهُمْ مَا بِي وَمَا بِهِمْ ... وَمَاتَ أَكْثَرُنَا غَيْظًا بِمَا يَجِدُ

*Haset ediyorlarsa bana şayet onları kınıyor değilim elbet
Nitekim benden önce insanlardan erdemlilere de edildi haset*

*Benim olanlar benim onlarınkiler de onların olmuştur
Çoğumuz hasedinden elde etmek istedikleriyle ölmüştür*

Bu şiirlerden sonra müellif, hasetçinin karakteristik bir özelliğine dikkat çekerek onun düşmanlığının devamlı olacağını, gittiği yolun fayda sağlamayacağını, bir de haddizâtında kendisi zalim olduğu halde mazlummuş gibi şikâyetçi olacağını söylemekte ve böylelikle hasetçinin ruh dünyasını aşağıdaki beyit ile yansıtmaktadır: كَلُّ الْعَدَاوَةِ قَدْ تُرْجَى إِزَالَتُهَا ... إِلَّا عَدَاوَةٌ مِنْ عَادَاكَ مِنْ حَسَدٍ¹⁰³

*Umulur ki bütün düşmanlık giderilir günün birinde
Hasedinden sana düşmanlık edenin adeveti dışında*

Son olarak ise müfessir, filozof bir şairin şiiriyle konuyu taçlandırmaktadır:

وَأَظْلَمَ خَلْقَ اللَّهِ مَنْ بَاتَ حَاسِدًا... لِمَنْ بَاتَ فِي نِعْمَائِهِ يَتَّقَلَبُ¹⁰⁴

*Haset ederek geceleyendir Allah'ın yarattıklarının en zalimi
Onun nimetleri içinde yüzüyor olduğu halde geceleyeni*

Netice itibarıyla, İbn Cüzey'in konuyu ele alış tarzına bakıldığında hemen her dönemde cahilinden âlimine kadar tüm toplumun birçok kesiminde görülüp insanî ilişkilerde çok derin yaralar açan hasedin tedavisine büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müfessir, bir taraftan medeniyetimizin imbiğinden geçen şiirlerle tefsirini zenginleştirip güzelleştirmekte, diğer bir taraftan da sadra şifa olmayı amaçlamaktadır.

¹⁰² Şiir, Beşşâr b. Bürd'e aittir. Haset edenler hakkında söylenen bir kasideden alınmıştır. Bk. *Dîvânü Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, thk. Esseyyid Bedruddîn el-Alevî (Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1981), 68.

¹⁰³ Şiir İmam Şâfiî'ye aittir. Divânında birinci şatırın sonunda إِزَالَتُهَا kelimesi yerine إِمَائَتُهَا, ikinci şatırın sonundaki مِنْ yerine بِ harfi ceri kullanılmıştır. Bk. eş-Şâfiî, *Dîvânü'l- İmâmi's-Şâfiî*, 47.

¹⁰⁴ Bu beyt, Ebû Tayyib el-Mütenebbî'nin Haleb emirri Seyfûddeve el-Hamdânî'yi övdüğü bir kasidesinde geçmektedir. Bk. Ebû Tayyib el-Mütenebbî, *Dîvânü'l-Mütenebbî* (Beyrût: Dâru Beyrût li'n-Neşr, 1983), 469.

SONUÇ

Sahâbe-i kirâmdan günümüze gelinceye kadar müfessirler, Kur'ân'da geçen garîb kelimelerin anlamlarını belirlemek sarf, nahiv, belâgat, üslûp özelliklerini tespit etmek ve manayı zenginleştirip güzelleştirmek için az ya da çok Arapların dil hazinesi olan şiire başvurmuştur. Bir müfessir olarak İbn Cüzey de şiirin bir söz olduğunu, her söz gibi bunun da iyi ve kötüsünün olacağını belirtmekte olup şiir ile istîshâdî *Kitâbü't-Teshîl*'de bir yöntem olarak benimsediği görülmüştür.

İbn Cüzey, Endülüs tefsir geleneğine mensup müfessirlere kıyasla tefsirinde istîshâd için çok az şiir kullanmış olup bunların sayısı yirmi civarındadır. Müfessir genellikle kelimelerin anlamını açıklama, gramer kurallarını tespit etme ve Kur'ân'ın üslûp özelliklerini beyan etmek için şiirlerle istîshâdda bulunurken manayı zenginleştirip güzelleştirmek için de şiiri yardımcı bir öge olarak kullanmıştır.

İbn Cüzey, tefsirinde kullandığı şiirlerin birkaçı hariç şairlerinin ismini zikretmediği gibi yararlandığı kaynağı da belirtmemiştir. Anlamı zenginleştirip güzelleştirmek adına getirdiği şiirler dışında beytin tamamını değil, delil olarak getirdiği mısrayı zikretmiştir. Müfessirin istîshâd için kullandığı şiirlerin büyük bölümü Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı ve İbn Atiyye'nin tefsirinde geçmektedir.

Diğer taraftan mukaddimesinin başına önemli kelimelerin izahı için bir Kur'ân sözlüğü koyması tefsir tarihi açısından önemli bir gelişmedir. Sonuç itibarıyla bu orijinal uygulama ile İbn Cüzey'in tefsirde şiirle istîshâdın neden olduğu gereksiz tafsilatın önüne geçtiği böylelikle de yeni bir usûl önerdiği söylenebilir.

Kaynakça

- Ali, Muhammed ez-Zübeyrî. *İbn Cüzey ve Menhecühû fi't-Tefsîr*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1987.
- Antâkî, Dâvûd b. Ömer. *Tezyînü'l-Esvâk fi Ehbâri'l-Uşşâk*. thk. Muhammed et-Tuncî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1993.
- Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer. *ed-Düerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*. thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1392.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 4. Basım, 1997.
- Beşşâr b. Bürd. *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*. thk. es-Seyyid Bedruddîn el-Alevî. Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1. Basım, 1981.
- Budşîş, Münîr Kâdirî. *el-Fikru'l-Usûlî bi'l-Endelüs fi'l-Karnî's-Sâmini'l-Hicrî ve İshâmü İbn Cüzey*. Rabat: Dâru'l-Emân, 2011.

- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Bulut, Ali. *Belâgat | Meani - Beyan - Bedî'*, 2014.
- Cemâl Talebe. *Fehârisü'l-Muharreri'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 2001.
- Çalar, Adem. *İbn Cüzey ve Belâgat Uygulamaları*. Ankara: İlâhiyât Yayınları.2023.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. Kapı Yayınları, 2019.
- Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî. *Îzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dimaşk: Mâtübâtü Mecme'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1971.
- Ebû Nüvâs. *Dîvânü Ebî Nüvâs bi-Rivâyeti's-Sûlî*. thk. Behcet Abdülgafûr Muhammed'i el-Hadîsî. Ebu Dabî: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2010.
- Eroğlu, Ali. *Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine*. Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2002.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (son). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Hatafâ, Cerîr b. Atıyye b. Hatafâ, Kerem el-Bustânî. *Dîvânu Cerîr*. Beyrût: Dâru Beyrût li'n-Neşr, 1960.
- İbn Ahmer, Ebü'l-Velîd İsmâil b. *Nesîrû'l-Cümân fî Şi'ri men Nazamenî ve İyyâhü'z-Zamân*. thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el Kelbî. *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Muhammed b. Sîdî Muhammed Mevlâyâ. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1. Basım, 2013.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el Kelbî. *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Ebû Bekr b. Abdillâh Sa'dâvî. Birleşik Arap Emirlikleri: Müntedâ'l-İslâmî, 2012.
- İbn Fehûn, İbrâhîm b. Alî b. Muhammed b. Ferhûn. *ed-Dîbâcu'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni'l-'Ulemâi'l-Mezheb*. thk. Muhammedü'l-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kâhire: Dâru't-Turâs, ts.
- İbn Manzûr, Ebül-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfi'î. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1. Basım, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Ziyâüddin. *el-Messeli's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*. thk. Ahmed el-Havfî - Bedevî Tabâne. Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, ts.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh b. Saîd b. Ahmed es-Selmânî Lisânüddîn. *el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta*. thk. Muhammed Abdullâh İnân. 4 Cilt. Kahire: : Mektebetü'l-Hancı, 1977.
- İsfahânî, Râgîb. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. 3 Cilt. Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâruşşâmiyye, 1992.

- Kâfî, Ebû Ali. *el-Emâli*. thk. Muhammed Abdülcevâd el-Asmaî. 4 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 2. Basım, 1926.
- Kaya, Mehmet. "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Şiirle İstişhâd". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (30 Mayıs 2017), 9-41.
- Kazvîni, Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrân mân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîp. *el-Îzâh fî Ulûmi'l-Belâğâ el-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ. *el-Külliyyât*. thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Misrî. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Kenânî, Ebu'l-Muzaffer Nasr b. Münkiz. *el-Bedî' fî Nakdi's-Şiir*. thk. Ahmet Bedevî-Hâmid Abdülmecîd. Mısır: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmî, 2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Makkarî, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî. *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratîb*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâdir, 1988.
- Matlûb, Ahmed. *Mı'cemü'l-Mustalahâti'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 2007.
- Merzûkî, Muhammed Ulyân. *Meşâhidü'l-İnsâf alâ Şevâhidi'l-Keşşâf*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1935.
- Muhammed Ebû'l- Fadl İbrahim. *Dîvânu Nâbiga ez-Zübyânî*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Muhyiddîn, Muhammed b. Ebî Bekr. *Tenzîlü'l-Âyet ale's-Şevâhidi mine'l-Ebyât*. Kâhire: el-Matbatü'l-Misriyye, 1864.
- Mütenebbî, Ebû Tayyib. *Dîvânü'l-Mütenebbî*. Beyrût: Dâru Beyrût li'n-Neşr, 1. Basım, 1983.
- Nübâhî, Ebû'l-Hasen b. Abdillâh b. en-Nübâhî. *Tarihu Kudâti'l-Endelüs*. Beyrût: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1980.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1423.
- Öğmüş, Harun. "İbn Atiyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişhad Yöntemi Açısından Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/20 (15 Aralık 2009), 77-94. <https://doi.org/10.17335/suifd.79980>
- Öğmüş, Harun. *Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri II./VIII. Asır Çerçevesinde*. İstanbul: İsam Yay., 2010.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstişhad". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 369-383.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsîrür-Râzî*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kurâni'l-Kerîm, 1981.
- Sa'd ed-dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî - es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî. *el-Mutavvel ale't-Telhis*. Dersâadet: Bosnevi el-Hâc Muharrem

Efendi, 1310.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. el-Medinetü'l-Münevvere-Arabistan: Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1426.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Dîvânü'l- İmâmi's-Şâfiî*. thk. Abdurrahmân el-Mustâvî. Beyrût: Dâru'l-Mârif, 3. Basım, 2005.
- Tahsin Yıldırım-Rami Alkhalaf Alabdulla. "Cahiliye Dönemi Arap Şiirinde Yer Alan Dua Üsluplarının İncelenmesi". *Balkesir İlahiyat Dergisi* 15 (2022), 303-330.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Muhtasarü'l-Meânî*. Kudüs: Dâru'l-Fikr, 1411.
- Tihâmî, Ali b. Muhammed. *Dîvânu Ali b. Muhammed et-Tihâmî*. thk. Muhammed b. Abdurrahman er-Rebi'. Riyad: Mektebü'l-Meârif, 1. Basım, 1982.
- Trablusî, Muhammed b. Muhammed b. Hibetullah. *el-Mecmûu'l-Leff Muhtârâtün Tûrâsiyyetün min el-Edebi ve'l-Fikri ve'l-Hadara*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1425.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk. *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: Matbatü Hukûmeti Kuveyt, 1994. Basım, 1994.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*. thk. Âdil Ahmet Abdulmevcut, Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 1998.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 3. Basım, 1974.